

มนุษย์ ธรรมชาติ และสุขภาวะทางจิตวิญญาณของคนชายขอบจากงานวิจัยไต้หวัน

Human, Nature, and Spiritual Health of Marginalized People from

Thai Ban Research

ไชยณรงค์ เศรษฐเชื้อ¹

¹คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

Faculty of Humanities and Social Sciences, Mahasarakham University

บทคัดย่อ

สุขภาวะทางจิตวิญญาณเป็นประเด็นสำคัญที่วงวิชาการด้านสุขภาพและด้านสังคมศาสตร์ให้ความสำคัญมากขึ้น แต่นิยามสุขภาวะทางจิตวิญญาณยังไม่มีความชัดเจน บทความนี้ต้องการอธิบายให้เห็นถึงสุขภาวะทางจิตวิญญาณของคนชายขอบที่เชื่อมโยงกับธรรมชาติโดยใช้วิธีการการมีส่วนร่วมทางสังคมในชุมชนชาวประมงพื้นบ้านที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนปากมูลที่จังหวัดอุบลราชธานี และชุมชนชาวประมงพื้นบ้านชายฝั่งทะเลอันดามัน จังหวัดกระบี่ และการวิจัยเอกสารจากงานวิจัยไต้หวันซึ่งจัดทำขึ้นในทั้งสองพื้นที่ บทความได้ประยุกต์ใช้แนวคิดความรู้ท้องถิ่นด้านสิ่งแวดล้อมเชิงวัฒนธรรม ผนวกกับการนิยามสุขภาวะที่หมายรวมถึงสุขภาวะทางจิตวิญญาณ ผลการศึกษาพบว่า จิตวิญญาณของคนชายขอบมีฐานมาจากการมีทรัพยากรที่อุดมสมบูรณ์และสามารถเข้าถึงได้โดยใช้ความรู้เฉพาะถิ่นและความรู้ท้องถิ่นด้านสิ่งแวดล้อมเชิงวัฒนธรรม และการจัดความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติผ่านโลกทัศน์ที่ให้ความหมายต่อธรรมชาติอย่างมีจริยธรรม

ในเชิงการพัฒนา บทความนี้เสนอว่า โครงการขนาดใหญ่ที่จะต้องมีการประเมินผลกระทบสุขภาพทางด้านจิตวิญญาณ และต้องเคารพสิทธิของผู้ที่จะได้รับผลกระทบ

ในเชิงวิชาการ บทความนี้เสนอว่า วิธีวิทยาของงานวิจัยไต้หวัน และการใช้แนวคิดความรู้ท้องถิ่นด้านสิ่งแวดล้อมเชิงวัฒนธรรมผนวกกับนิยามสุขภาวะทางจิตวิญญาณของคนชายขอบได้เป็นอย่างดี

คำสำคัญ: สุขภาวะทางจิตวิญญาณ คนชายขอบ ความรู้ท้องถิ่นด้านสิ่งแวดล้อมเชิงวัฒนธรรม

Abstract

Spiritual health is an important issue that academics in the health and social sciences are increasingly emphasizing. But the definition of spiritual health is unclear. This article aims to shed light on the spiritual health of marginalized people connected to nature by participant observation in the local fishermen communities who are affected by Pak Mun dam in Ubon Ratchathani Province and local fishermen communities at Andaman Sea Coast in Krabi Province who will be affected by Krabi Coal Power Plant, and researching documents from Tai Ban Research which was conducted in both areas. The article applies the concept of traditional ecological knowledge combined with a definition of health that includes spiritual health.

The study found that the spirituality of marginalized people is based on having abundant and accessible resources using traditional ecological knowledge and arranging the relationship between humans and nature through a worldview that gives meaning to nature in an ethical manner.

This article proposes that large-scale projects need to be assessed for their spiritual health impacts and must respect the rights of those who will be affected. In terms of the social sciences theoretical concept, this article proposes that to understand the spiritual health of marginalized people, we should focus on the relationship between people and nature through their livelihoods and worldviews.

Keywords: spiritual health, marginalized people, traditional ecological knowledge

บทนำ

สุขภาวะทางจิตวิญญาณหรือสุขภาวะทางปัญญา (spiritual health) เป็นประเด็นสำคัญที่วงวิชาการด้านสุขภาพและด้านสังคมศาสตร์ให้ความสำคัญมากขึ้น แต่นิยามคำว่าสุขภาวะทางจิตวิญญาณหรือสุขภาวะทางปัญญายังไม่มี ความชัดเจน โดยเฉพาะในการศึกษาสุขภาวะทางจิตวิญญาณของคนชายขอบ (marginalized people) ในมิติที่เกี่ยวข้องกับธรรมชาติ (nature)

บทความนี้ต้องการอธิบายสุขภาวะทางจิตวิญญาณของคนชายขอบที่เชื่อมโยงกับธรรมชาติและ การสร้างแนวคิดทางสังคมศาสตร์ในการศึกษาสุขภาวะทางจิตวิญญาณที่เกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติผ่านโลกทัศน์และวิถีชีวิตของพวกเขา โดยอาศัยผลการวิจัยจากงานวิจัยไทบ้านและงานวิจัยที่ประยุกต์ใช้วิธีวิทยาวิจัยไทบ้านที่ได้พัฒนาขึ้นมาเมื่อกลางทศวรรษ 2540 จำนวน 2 เล่ม ได้แก่ งานวิจัยไทบ้าน แม่มูล การกลับมาของคนหาปลา (คณะนักวิจัยไทบ้าน สมัชชาคนจน กรณีเขื่อนปากมูล, 2545) และงานวิจัยอันดามัน : นิเวศวิทยาพื้นบ้าน การเมืองเรื่องความรู้ และความเป็นธรรมทางสังคมด้านสุขภาวะ (ไชยณรงค์ เศรษฐเชื้อ, 2559) ซึ่งผู้เขียนได้มีส่วนร่วมในขั้นตอนต่าง ๆ ของการทำวิจัย ข้อมูลส่วนหนึ่งในบทความนี้ยังมาจากที่ผู้เขียนมีส่วนร่วมทางสังคม (participant observation) กับคนชายขอบระหว่างที่มีการทำวิจัยดังกล่าวด้วย

ในการอธิบายสุขภาวะทางจิตวิญญาณของคนชายขอบจากงานวิจัยดังกล่าว ผู้เขียนจะใช้แนวคิดความรู้ท้องถิ่นด้านสิ่งแวดล้อมเชิงวัฒนธรรม (traditional ecological knowledge) ผนวกกับการให้ความหมายคำว่าสุขภาวะทางจิตวิญญาณในมุมมองทางสังคมศาสตร์

สำหรับแนวคิดความรู้ท้องถิ่นด้านสิ่งแวดล้อมเชิงวัฒนธรรม Berkes (1999) อธิบายว่า ผู้คนมีความรู้เกี่ยวกับโลกทัศน์ (world view) ที่หมายถึงการที่ผู้คนสังเกตและรับรู้เรื่องสิ่งแวดล้อมแล้วให้ความหมายต่อสิ่งแวดล้อมนั้น โลกทัศน์ยังหมายรวมถึงศาสนาจริยธรรมและความเชื่อต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับนิเวศน์ ซึ่งความรู้ระดับนี้ อยู่เหนือความรู้อีก 3 ระดับ คือ ระดับแรก ความรู้เกี่ยวกับพื้นที่และชนิดพันธุ์ (land and species) รวมถึงดิน น้ำ อากาศ และภูมิทัศน์ต่าง ๆ ที่ผู้คนรู้จัก สามารถจำแนกและจัดระเบียบให้เป็นหมวดหมู่ได้ ระดับที่สอง ความรู้เกี่ยวกับการจัดการ (management) เป็นความรู้เกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรรวมทั้งเทคนิควิธีการปฏิบัติและเครื่องมือเครื่องใช้ต่าง ๆ ซึ่งเกิดจากการสังเกตและทำความเข้าใจกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางนิเวศน์ ระดับที่สาม ความรู้เชิงสถาบัน (institutional knowledge) ที่สังคมนั้นใช้ในการกำกับดูแลการจัดการทรัพยากร ความรู้เชิงสถาบัน หมายถึง กฎกติกาหรือข้อตกลงที่ชุมชนตั้งขึ้น ไม่ได้หมายถึงกฎเกณฑ์ทางสังคมที่เป็นกฎหมาย ความรู้เกี่ยวกับโลกทัศน์บางครั้งก็นำไปสู่การกำหนดความรู้เชิงสถาบันที่กำหนดกฎเกณฑ์ในการใช้และการเข้าถึงทรัพยากร

ในส่วนของนิยามความหมายของสุขภาพ ผู้เขียนได้อาศัยนิยามสุขภาพแบบใหม่ ตามที่บัญญัติไว้ในพระราชบัญญัติสุขภาพแห่งชาติ พ.ศ. 2550 ที่อธิบายว่า สุขภาพไม่ใช่เพียงแต่ปราศจากโรคหรือความพิการเท่านั้น แต่สุขภาพ หมายถึงภาวะของมนุษย์ที่สมบูรณ์ทั้งทางกาย จิตใจ สังคม และปัญญาหรือจิตวิญญาณ เชื่อมโยงกันเป็นองค์รวมอย่างสมดุล ผู้เขียนได้ให้ความหมายคำว่าสุขภาพทั้ง 4 ประการ ให้

สอดคล้องกับชุมชนและสังคมของคนชายขอบ นั่นก็คือ สุขภาพทางกาย หมายถึง ความมั่นคงทางอาหาร มีสิ่งแวดล้อมที่ดี สุขภาวะทางจิตใจ คือ ความสุขในการดำเนินวิถีชีวิต สุขภาวะทางสังคม คือ การที่สังคมมีระบบเศรษฐกิจเชิงศีลธรรม การอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข มีความสัมพันธ์ทางสังคมที่ดี และสุขภาวะทางปัญญา คือ การที่ผู้คนมีความรู้ต่อระบบนิเวศน์และนำมาใช้ในการดำรงชีวิตอย่างสมดุล การมีโลกทัศน์ที่เคารพธรรมชาติ และจัดความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติอย่างสมดุล

ผู้เขียนใช้แนวคิดดังกล่าวข้างต้นเพื่ออธิบายสุขภาวะทางจิตวิญญาณของคนชายขอบ โดยอธิบายว่าสุขภาวะทางจิตวิญญาณของคนชายขอบมีฐานมาจากการมีทรัพยากรที่อุดมสมบูรณ์และสามารถเข้าถึงได้ โดยใช้ความรู้ที่ตนมี และคนชายขอบมีการจัดความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติผ่านโลกทัศน์ที่ให้ความหมายต่อธรรมชาติที่มีจริยธรรม

สำหรับนิยามศัพท์เฉพาะในบทความนี้ มีดังนี้

ประการแรก งานวิจัยไทบ้าน คือ งานวิจัยที่จัดทำโดยชาวบ้านซึ่ง คำว่าไทบ้าน ในคำอีสาน หมายถึงชาวบ้าน งานวิจัยนี้ริเริ่มที่ปากมูลจึงใช้คำว่างานวิจัยไทบ้านเพื่อให้เกียรติแก่ชาวบ้านปากมูล งานวิจัยไทบ้านยังรวมถึงงานวิจัยอื่นๆ ที่มีการประยุกต์วิธีวิทยาจากงานวิจัยไทบ้านที่ปากมูล แต่เรียกชื่อแตกต่างกันออกไป เช่น งานวิจัยจาวบ้าน หรืองานวิจัยชาวบ้านในภาคเหนือ งานวิจัยปกากะถอย หรืองานวิจัยที่ทำโดยกลุ่มชาติพันธุ์ ปกากะถอย ในภาคเหนือ และงานวิจัยที่ทำโดยนักวิจัยแต่ยึดชาวบ้านเป็นแกนกลางในการวิจัย เช่น งานวิจัยมหาลัยที่จัดทำที่จังหวัดกระบี่ งานวิจัยไทบ้านจะมีลักษณะเฉพาะคือมีวิธีวิทยาในการวิจัยโดยใช้ความรู้ทั้งความรู้เฉพาะถิ่น (situated knowledge) ซึ่งเป็นความรู้ที่เกิดที่นั่นและพบที่นั่นเท่านั้น และความรู้ท้องถิ่น (local knowledge) ที่มีการรับเอาความรู้จากข้างนอกมาใช้ด้วย

ประการที่สอง สุขภาวะทางจิตวิญญาณหรือสุขภาวะทางปัญญา หมายถึงการที่ผู้คนมีความรู้ต่อระบบนิเวศน์และนำมาใช้ในการดำรงชีวิตอย่างสมดุล การมีโลกทัศน์ที่เคารพธรรมชาติ และจัดความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติอย่างสมดุล แต่สุขภาวะทางจิตวิญญาณก็สัมพันธ์กับสุขภาพอีก 3 ด้าน คือ สุขภาวะทางกาย สุขภาวะทางจิตใจ และสุขภาวะทางสังคม สุขภาวะทางจิตวิญญาณจึงไม่ได้แยกขาดออกจากสุขภาพะด้านอื่น ๆ

วิจัยไทบ้าน : บริบทที่มา

งานวิจัยไทบ้าน (Thai Ban Research or Villagers' Research) ถือกำเนิดขึ้นในช่วงต้นทศวรรษ 2540 ท่ามกลางการเมืองเรื่องความรู้ในการพัฒนา เนื่องจากการตัดสินใจดำเนินโครงการขนาดใหญ่ของรัฐได้ใช้รายงานการประเมินผลกระทบสิ่งแวดล้อมหรือ EIA ที่ถูกผูกขาดโดยบริษัทที่ปรึกษา แม้ว่ารายงานการประเมินผลกระทบสิ่งแวดล้อมจะอ้างว่าเป็นวิทยาศาสตร์ แต่ในมุมมองของชุมชนที่ได้รับผลกระทบกลับมองว่าเป็นรายงานที่ไม่มีความน่าเชื่อถือ เช่น การที่รายงานการประเมินผลกระทบสิ่งแวดล้อม โครงการเขื่อนปากมูลอธิบายว่าชาวปากมูลเป็นชาวนาเหมือนชาวอีสานทั่วไป แต่แท้จริงแล้ว ชาวปากมูลเป็นคนหาปลา มีวิถีชีวิตและเศรษฐกิจขึ้นอยู่กับประมง ไม่ใช่ชาวนาตามที่รายงานการวิเคราะห์ผลกระทบสิ่งแวดล้อมระบุ หรือ

การแก้ไขผลกระทบสิ่งแวดล้อมที่เกิดขึ้นจากโครงการขนาดใหญ่ได้อ้างความรู้แบบวิทยาศาสตร์ เช่น การสร้างบันไดปลาโจนที่เขื่อนปากมูลเพื่อให้ปลาอพยพขึ้นไปวางไข่เหนือเขื่อนได้ แต่กลับล้มเหลวในการช่วยให้ปลาอพยพผ่านเขื่อนไปได้ (World Commission on Dams, 2001)

ปัจจุบัน ยังเห็นได้ชัดว่า รายงานการประเมินผลกระทบสิ่งแวดล้อม อ้างความเป็นวิทยาศาสตร์ โดยการใช้ความรู้แบบวิทยาศาสตร์ห้องทดลอง (laboratory sciences) เพื่อผลิตความรู้มาสร้างความชอบธรรมให้กับโครงการขนาดใหญ่ โดยการขีดวงกลมเป็นรัศมี 5 กิโลเมตร เพื่อกำหนดขอบเขตของผลกระทบสิ่งแวดล้อม แต่เป็นการลดทอนให้จำนวนผู้ได้รับผลกระทบน้อยกว่าความเป็นจริง เพราะผลกระทบไม่ได้เกิดเป็นวงกลม ดังเช่น มลพิษทางอากาศ ที่ไปได้ไกลกว่านั้น ขึ้นอยู่กับกระแสลม หรือในพื้นที่รัศมี 5 กิโลเมตร เป็นพื้นที่ที่เป็นกรรมสิทธิ์ส่วนรวม ซึ่งไม่ได้มีแค่ผู้คนที่รัศมี 5 กิโลเมตรเท่านั้นที่เข้ามาใช้ประโยชน์ แต่ยังมีผู้คนที่อื่นที่ไกลออกไปเข้ามาใช้ประโยชน์ด้วย ผลกระทบทางสังคมจึงไม่ได้จำกัดแค่ในพื้นที่รัศมี 5 กิโลเมตรเท่านั้น ตัวอย่างการใช้ความรู้แบบวิทยาศาสตร์ห้องทดลอง เช่น รายงานการวิเคราะห์ผลกระทบสิ่งแวดล้อม (รายงานหลัก) โครงการท่าเทียบเรือบ้านคลองรั้ว ของ กฟผ. (2557) ที่กำหนดผลกระทบในรัศมี 5 กิโลเมตร ทั้งที่บริเวณดังกล่าว เป็นพื้นที่หาปลาของชาวประมงจากหลายจังหวัด จนได้ชื่อว่าเป็นเมืองหลวงของการประมงพื้นบ้านชายฝั่งทะเลอันดามัน

ปัญหาสำคัญอีกประการก็คือ ความรู้ในการตัดสินใจของรัฐถูกผูกขาดโดยนักวิชาการหรือบรรดาบริษัทที่ปรึกษา ขาดการมีส่วนร่วมของประชาชน และเบียดขับความรู้ประเภทอื่นออกไป โดยเฉพาะความรู้ท้องถิ่น

ในทศวรรษ 2540 ชุมชนต่าง ๆ ยังเกิดความตื่นตัวเรื่องสิทธิชุมชน ซึ่งเป็นผลมาจากการต่อสู้เพื่อประชาธิปไตยของประชาชนหลังการรัฐประหารเมื่อปี พ.ศ. 2533 และนำไปสู่เหตุการณ์พฤษภาทมิฬ 2535 และการเขียนรัฐธรรมนูญฉบับประชาชน พ.ศ. 2540 ที่ให้การรับรองสิทธิชุมชน ซึ่งนับเป็นรัฐธรรมนูญฉบับแรกที่มีข้อบัญญัติดังกล่าว

ท่ามกลางการเมืองเรื่องความรู้ และการตื่นตัวเรื่องสิทธิชุมชน อาจารย์ ดร.ชยันต์ วรรธนะภูติ และผู้เขียนได้เข้าร่วมกับชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนปากมูล พัฒนารีวิถีวิทยาในการวิจัยเกี่ยวกับความรู้ของชาวประมงพื้นบ้านที่ปากมูลขึ้นมา โดยมีทั้งความรู้เฉพาะถิ่น (situated knowledge) ซึ่งเป็นความรู้ที่เกิดที่นั่น และพบได้ที่นั่นเท่านั้น และความรู้ท้องถิ่น (local knowledge) ที่มีการรับเอาความรู้จากข้างนอกมาด้วย โดยเรียกงานวิจัยนี้ว่า “งานวิจัยไทบ้าน” งานวิจัยดังกล่าวประยุกต์ใช้วิถีวิทยาทางมานุษยวิทยา โดยยึดความรู้เฉพาะถิ่นและความรู้ท้องถิ่นของคนหาปลา การเก็บข้อมูลโดยชาวบ้านเป็นนักวิจัยเอง มีนักพัฒนาเอกชน และอาสาสมัครเป็นผู้ช่วยนักวิจัย มีนักวิชาการเป็นที่ปรึกษา การเก็บข้อมูลมีการถ่ายภาพชนิดพันธุ์ปลา เครื่องมือหาปลา และระบบนิเวศน์แม่น้ำมูล พร้อมทั้งการอธิบายชนิดพันธุ์ปลา เครื่องมือหาปลา และระบบนิเวศน์แม่น้ำมูล ด้วยความรู้เฉพาะถิ่นและความรู้ท้องถิ่นของคนหาปลา การทำแผนที่แม่น้ำ และแก่งต่าง ๆ การวิจัยดังกล่าวได้เผยให้เห็นถึงความรู้ที่ลึกซึ้งของคนหาปลาบริเวณปากมูลที่มีต่อธรรมชาติ เช่น ระบบนิเวศน์แม่น้ำมูล ความหลากหลายของชนิดพันธุ์ปลา พรรณพืช และความสำคัญ

ของทรัพยากรเหล่านี้ที่มีต่อวิถีชีวิตและเศรษฐกิจของชุมชน ชาวบ้านปากมูลจึงเป็นชุมชนที่พึ่งพาแม่น้ำ (river-based community) ไม่ใช่ชุมชนที่พึ่งพาที่ดิน (land-based community) งานวิจัยไทบ้านที่ปากมุลยังพบว่าชุมชนมีระบบเศรษฐกิจเชิงศีลธรรม มีความรู้ท้องถิ่นในการทำเกษตรกรรมน้ำมุล อีกทั้งยังเผยให้เห็นระบบกรรมสิทธิ์ และการจัดการทรัพยากรในแม่น้ำที่มีความสลับซับซ้อน รวมทั้งโลกทัศน์ของชาวประมงพื้นบ้านที่มีต่อปลา และแม่น้ำ (ดูรายละเอียดใน คณะนักวิจัยไทบ้าน สมัชชาคนจน กรณีเขื่อนปากมูล, 2545)

หลังจากมีการทำการวิจัยไทบ้านที่ปากมุลแล้ว วิธีวิทยาดังกล่าวก็ถูกนำไปใช้ในหลายพื้นที่ และใช้ชื่อเรียกแตกต่างกันไป เช่น วิจัยชาวบ้าน วิจัยปากาเกอญอ งานวิจัยมหาลยเล ดังเช่น การวิจัยไทบ้านเรื่องราศีไศล : ภูมิปัญญา สิทธิ และวิถีแห่งป่าบุงป่าทาม (คณะนักวิจัยไทบ้านราศีไศล, 2548) งานวิจัยไทบ้านเรื่องนิเวศวิทยาและประวัติศาสตร์ป่าบุงป่าทามลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง (ไชยณรงค์ เศรษฐเชื้อ และรัฐพล พิทักษ์เทพสมบัติ, 2548 : บก.) งานวิจัยเรื่องความรู้ท้องถิ่นเรื่องพันธุ์ปลาแม่น้ำโขง โดยคณะนักวิจัยจาวบ้านเชียงของ-เวียงแก่น (2549) งานวิจัยมหาลยเลเรื่อง อ้นดามัน : นิเวศวิทยาพื้นบ้าน การเมืองเรื่องความรู้ และความเป็นธรรมทางสังคมด้านสุขภาพ (ไชยณรงค์ เศรษฐเชื้อ, 2559)

การทำวิจัยไทบ้านยังได้ขยายไปยังประเทศต่างๆ ในลุ่มน้ำโขง เช่น งานวิจัยศาลาภูมิ (Sala Phoum Research) ซึ่งทำกับชุมชนในพื้นที่ชุ่มน้ำตึงเต็งที่มีความสำคัญระดับนานาชาติ (Stung Treng Ramsar Site) ที่จังหวัดสตึงเต็งหรือเชียงแตง ประเทศกัมพูชา

ข้อค้นพบของการวิจัยแนวนี้ก็คือ หลักฐานที่สำคัญเกี่ยวกับความรู้เฉพาะถิ่นและความรู้ท้องถิ่นที่อธิบายความเชื่อมโยงของระบบนิเวศน์ วิถีชีวิต และวัฒนธรรมของผู้คน และมีฐานข้อมูลในการประเมินทรัพยากรในอนาคต

การวิจัยในแนวนี้ ทำให้ชุมชนมีหลักฐานของความรู้และทำให้เกิดการต่อรองที่สมดุลระหว่างชุมชนกับรัฐด้วย (Sretthachau, 2006) นอกจากนี้ ยังได้ช่วยสร้างพื้นที่แห่งความรู้ (space of knowledge) ให้ชาวประมงและชาวนาชาวไร่ กลุ่มชาติพันธุ์ ซึ่งเป็นคนชายขอบที่ด้อยอำนาจได้มีโอกาสแสดงความรู้เพื่อแสวงหารูปแบบการจัดการทรัพยากรที่มีความยุติธรรมต่อชุมชนชายขอบที่ได้รับผลกระทบจากการพัฒนา (สันฐิตา กาญจนพันธุ์, 2554) กล่าวโดยสรุป การวิจัยไทบ้านคือ “การเมืองของความรู้” ที่ทำให้คนด้อยอำนาจ คนชายขอบ สามารถตอบโต้กับฝ่ายที่มีอำนาจที่อ้างความรู้แบบวิทยาศาสตร์มาสร้างความชอบธรรมให้กับโครงการพัฒนาของรัฐ

สุขภาพทางจิตวิญญาณของคนหาปลาที่ปากมุล

จากงานวิจัยไทบ้าน แม่มุลการกลับมาของคนหาปลา ซึ่งเป็นงานวิจัยไทบ้านฉบับแรก พบว่าบริเวณปากมุลนับแต่แก่งสะพือ อำเภอบึงสามพัน มังสาหาร ลงไปจนถึงบริเวณแม่น้ำมุลไหลลงแม่น้ำโขงที่อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี ก่อนที่จะมีการสร้างเขื่อนปากมุลในปี พ.ศ. 2534 แม่น้ำมุลไหลอย่างอิสระ บริเวณนี้มีแก่งขนาดใหญ่อย่างน้อย 35 แก่ง ชาวปากมุลถือว่าแก่งแต่ละแก่งเป็นบ้านเป็นเมืองของปลา เช่น แก่งตะนะ เป็นเมืองหลวงของปลา แก่งสะพือเป็นจังหวัดของปลา ส่วนแก่งที่เล็กลงไปคืออำเภอดำบลของปลา

งานวิจัยไต้หวัน พบว่า ในแม่น้ำมูลมีพันธุ์ปลาถึง 265 ชนิด ปลาเหล่านี้ส่วนใหญ่อพยพมาจากแม่น้ำโขงเข้าสู่ปากมูล และอพยพผ่านไปยังแม่น้ำมูลและแม่น้ำชี รวมทั้งแม่น้ำสาขาใหญ่น้อย ปลาหลายชนิดอาศัยแก่งในการหากิน วางไข่ และผสมพันธุ์ และชาวปากมูลก็ได้อาศัยแก่งเหล่านี้ในการจับปลาเพื่อเป็นอาหาร และทำปลาตาก (ปลาร้า) ไปแลกข้าวตามระบบเศรษฐกิจเชิงศีลธรรม และขายเป็นรายได้ทางเศรษฐกิจสำหรับดำรงชีพในครอบครัว

คนหาปลาที่ปากมูล ไม่ได้มองว่าแก่งในแม่น้ำมูลเป็นแก่งหินธรรมดา หรือเป็นเพียงพื้นที่หาปลา ไม่ได้มองปลาเพียงแค่ว่าเป็นอาหารหรือรายได้ทางเศรษฐกิจ แต่โลกทัศน์ของคนหาปลาที่ปากมูลให้ความหมายแก่งและปลาที่สลับซับซ้อนโดยเชื่อมโยงกับความเชื่อท้องถิ่นและโลกทัศน์ของชาวพุทธ แก่งบางแก่งที่มีแอ่งน้ำ และคนหาปลาอาศัยเป็นแหล่งน้ำดื่มเนื่องจากน้ำสะอาด คนหาปลาก็จะให้ความหมายแอ่งน้ำนั้นว่า “สร้างพระยาอิน” หรือบ่อน้ำของพระอินทร์ คนหาปลาจะให้ความเคารพต่อแหล่งน้ำโดยไม่ทำให้เกิดความสกปรก และใช้น้ำด้วยความเคารพ ในอดีตวัดต่าง ๆ ยังไม่มีการสร้างโบสถ์ ชาวปากมูลได้ใช้แก่งที่มีน้ำล้อมรอบเป็นสถานที่ทำพิธีบวชพระภิกษุสงฆ์ โดยสมมติให้แก่งดังกล่าวเป็นโบสถ์ หรือ “สิมน้ำ” เพราะตัดขาดจากโลกภายนอกโดยมีน้ำขวางกั้น

ขณะเดียวกันคนหาปลาที่ปากมูลได้ให้ความหมายปลาในแม่น้ำมูลว่า คือ ปลาที่อพยพขึ้นมาจากแม่น้ำโขงทางตอนล่างเพื่อไหว้ธาตุพ่อธาตุแม่ หรือไหว้ธาตุพนม ที่คนลุ่มน้ำโขงเคารพนับถือ และมาเป็นอาหารของมนุษย์ ปลาชนิดแรกที่อพยพจากแม่น้ำโขงขึ้นมาที่ปากมูลคือ ปลาแปบ คนหาปลาถือว่าเป็นปลาที่อพยพขึ้นมาไขประตูเมือง ด้วยโลกทัศน์นี้ การปฏิบัติของชาวปากมูลที่มีต่อปลาจึงไม่เอาเปรียบปลา ด้วยการใช้เครื่องมือหาปลาแบบพื้นบ้าน ก่อนการสร้างเขื่อนปากมูล ผู้เขียนได้ลงพื้นที่และได้พบกับแม่ใหญ่เรียว กองสุข กำลังใช้สวิงดักปลาที่กระโจนข้ามแก่งคันเหว (ปัจจุบันแก่งแห่งนี้ถูกระเบิดทิ้งเพื่อสร้างเขื่อนปากมูล) มีครั้งหนึ่ง แม่ใหญ่เรียวใช้สวิงดักได้ปลาขนาดใหญ่ตัวหนึ่ง แต่ปลาได้กระโดดออกจากสวิงหนีลงน้ำได้ ผู้เขียนรู้สึกเสียดายแทนแม่ใหญ่เรียว และเอ่ยถามแม่ใหญ่ว่า “ปลาตัวใหญ่หนีไปได้ ไม่เสียดายหรือ?” คำตอบจากแม่ใหญ่เรียวที่มาพร้อมกับเสียงหัวเราะก็คือ “ปลาเก่งกว่าเรา ก็ให้มันไป”

คนหาปลาที่ปากมูดยังมีระบบเศรษฐกิจเชิงศีลธรรม เช่น หากจับปลาบางชนิดที่เพิ่งอพยพขึ้นมาจากแม่น้ำโขงครั้งแรกของปี ก็จะไปทำอาหารถวายพระสงฆ์ เช่น ปลาเขี้ยวไก่อจะนำไปทำน้ายาขนมเงินถวายพระ คนหาปลาหากจับได้จำนวนมากก็จะนำปลาไปแจกจ่ายหรือเป็น “ของฝากแนวต่อน” แก่ญาติพี่น้อง การปฏิบัติเช่นนี้เชื่อว่าจะทำให้การจับปลาครั้งต่อไปจะทำให้จับปลาได้มากขึ้น หรือที่เรียกว่า “มีโชคมีหมา”

นอกจากนั้น คนหาปลาที่ปากมูดยังมีความเชื่อเกี่ยวกับปลาบึกซึ่งเป็นปลาขนาดใหญ่กว่าเป็น “ปลาศีลปาลธรรม” ห้ามจับปลาบึก หากปลาบึกมาชนเรือหรือเครื่องมือประมง เช่น มอง คนหาปลาคนนั้นก็จะต้องบวชให้ปลาบึก หากปลาบึกติดเครื่องมือประมงและปลาตาย คนหาปลาจะจัดพิธีมาปนกิจศพปลาบึก เช่นเดียวกับพิธีมาปนกิจศพของมนุษย์ โดยการนิมนต์พระมาสวดบังสุกุลให้กับปลาบึก อย่างไรก็ตาม หลังจากมีการสร้างเขื่อนปากมูลเสร็จ คนหาปลาที่ปากมูดยังต้องเผชิญกับวิกฤติเนื่องจากน้ำในอ่างเก็บน้ำของเขื่อนไม่มีปลา บันไดปลาโจนที่สร้างเพื่อช่วยให้ปลาจากแม่น้ำโขงอพยพผ่านเขื่อนขึ้นมายังแม่น้ำมูลก็ล้มเหลว ด้วยความ

แร้นแค้น บางครั้งคนหาปลาจับปลาบึกได้ ซึ่งเป็นปลาบึกจากบ่อเลี้ยงปลาหรือจากการปล่อยของกรมประมงที่เติบโตในอ่างเก็บน้ำของเขื่อนปากมูล ปลาบึกก็ถูกนำไปขายตลาด แต่คนหาปลาก็ยังต้องจัดพิธีมาบวงสรวงให้กับปลาบึก โดยการนิมนต์พระมาสวดบังสุกุล และจำลองรูปปลาบึกและเผา ทุกวันนี้ คนบริเวณปากมูลก็ยังคงไม่บริโภคเนื้อปลาบึกเนื่องจากถือว่าเป็น “ปลาศีลปลาธรรม”

สำหรับคนหาปลาที่ปากมูลที่ใช้พื้นที่จับปลาร่วมกัน ที่เรียกว่า “ลวง” เมื่อถึงช่วงฤดูน้ำลดของแต่ละปีและไม่ได้จับปลา คนหาปลาก็จะช่วยกันทำความสะอาดท้องแม่น้ำบริเวณที่หาปลาร่วมกัน หรือที่เรียกว่า “สาวลวง” หลังจากสาวลวงเสร็จ คนหาปลาจะทำบุญให้กับปลาที่พวกเขาจับมาเป็นอาหารหรือขาย เรียกว่า “ทำบุญสาวลวง” โดยนิมนต์พระสงฆ์มาประกอบพิธีและสวดอุทิศส่วนบุญส่วนกุศลให้กับปลาและถวายภัตตาหารเพลแด่พระสงฆ์

ขณะที่ในช่วงเทศกาลสงกรานต์ คนหาปลาที่ปากมูลจะร่วมกันจัดพิธี “วันเนา” โดยนิมนต์พระสงฆ์มาสวดมนต์และถวายอาหารเพลที่เรียกว่า “ฉันทข้าวป่า” มีการก่อเจดีย์ทรายหรือ “ตบปะทาน” เหมือนการสร้างเจดีย์ตามความเชื่อของพุทธศาสนิกชน พื้นที่ป่าริมฝั่งแม่น้ำบริเวณปากมูลจึงเป็นพื้นที่ทางจิตวิญญาณของชาวบ้านบริเวณนี้

ที่สำคัญอีกประการก็คือ คนหาปลาที่ปากมูลไม่ว่าจะอายุขนาดไหน ตั้งแต่เด็กที่สามารถติดตามผู้ใหญ่ลงเรือไปหาปลาได้ ไปจนถึงพ่อใหญ่แม่ใหญ่หรือที่เรียกว่า “ผู้เฒ่า” อายุ 70-80 ปี ที่ยังมีแรงก็ยังสามารถใช้ความรู้หรือปัญญาที่เป็นความรู้เฉพาะถิ่น (situated knowledge) ที่ไม่พบที่อื่นนอกจากที่ปากมูล เช่น การใช้ตุ้มปลายอนในการจับปลา โดยตุ้มที่สานจากไม้ไผ่ที่มีขนาดยาวและวางลงไปใน “ลวงตุ้มปลายอน” หรือพื้นที่จับปลายอน และการใช้ความรู้เฉพาะถิ่นในการสานเครื่องมือหาปลาและลงไปหาปลาด้วยตนเอง “ผู้เฒ่า” ที่ปากมูลจึงมีความภาคภูมิใจที่สามารถใช้ความรู้หรือภูมิปัญญาที่ตนเองมีในการดำรงชีพอย่างมีความหมาย ไม่ได้เป็นผู้สูงอายุที่สังคมในปัจจุบันมองว่าไม่มีความหมายหรือเป็นภาระของสังคม

ก่อนสร้างเขื่อนปากมูล แก่งสะพือเป็นแก่งที่มีชื่อเสียงด้านการท่องเที่ยว กลางวันจะมีนักท่องเที่ยวจำนวนมากมารับประทานอาหาร ความสะดวกสบายของแก่ง หรือไม่กี่กิโลเมตรน้ำ ที่นี้มีร้านอาหารพื้นบ้านหลายร้านปลูกเรียงรายตามริมน้ำมูล และอาหารที่ขึ้นชื่อของทุกร้านคือ “กุ้งเต้น” ซึ่งเป็นกุ้งฝอยที่จับจากแก่งสะพือ ผู้ที่จับกุ้งฝอยมาขายให้กับร้านอาหารเหล่านี้คือ แม่ใหญ่เขียวและเพื่อนอีกคน แม่ใหญ่เขียวอายุมากพอสมควร แต่ทุกค่ำจะมาช้อนกุ้งกับเพื่อนที่แก่งสะพือซึ่งในยามค่ำคืนจะมีกุ้งฝอยจำนวนมากที่ขึ้นมากับกระแสน้ำและกระโจนขึ้นไปเหนือแก่ง แม่ใหญ่เขียวและเพื่อนจะร่วมกันช้อนกุ้งเหล่านี้ เมื่อได้มากพอก็จะแบ่งใส่กระชังแช่น้ำไว้ในแม่น้ำมูล แล้วกลับบ้านไปพักผ่อน เช้ามา แต่ละร้านก็จะมาเอากุ้งในกระชังไปทำกุ้งเต้นขายให้กับนักท่องเที่ยว แม่ใหญ่เขียวมีความภาคภูมิใจมากที่แม่ไม่มีทรัพย์สินสำหรับประกอบอาชีพอย่างอื่น แต่มีความรู้หรือปัญญาในการทำมาหากินโดยการช้อนกุ้งที่แก่งสะพือ

ภาพประกอบ 1 พิธี “วันเนา” ริมฝั่งแม่น้ำมูล

หลังจากเขื่อนปากมูลสร้างเสร็จ แก่งสะพือที่เป็นพื้นที่ซ่อนกึ่งของแม่ใหญ่เขียวและเพื่อนก็จมอยู่ใต้น้ำและไม่มีกึ่งให้จับ แม่ใหญ่เขียวและเพื่อนคู่หูก็ต้องหยุดซ่อนกึ่ง ด้วยความที่เป็นผู้หญิงและสูงอายุ การหาอาชีพใหม่จึงเป็นเรื่องที่ยากลำบาก สุดท้ายแม่ใหญ่เขียวและเพื่อนก็ต้องตัดสินใจขายแรงงาน โดยการแบกจอบและมีดเดินรับจ้างดายหญ้าตามบ้านเรือนในเมือง การจะได้รายได้ก็ไม่ง่าย ต้องขอให้เขาจ้าง ถ้ามีคนเมตตาจึงจะมีรายได้มายังชีพ

ภาพประกอบ 2 ก่อนสร้างเขื่อนปากมูล คนหาปลาปากมูล แม่สูงอายุ แต่มีสุขภาพทางด้านจิตวิญญาณจากการที่มีความรู้ในการหาปลาเพื่อการดำรงชีพได้

หลังสร้างเขื่อนปากมูล คนหาปลาเกือบทั้งหมดที่เคยมีความรู้ในการหาปลา也不能ลงหาปลาได้เพราะน้ำในอ่างเก็บน้ำลึกและไม่มีปลา คนหนุ่มสาวต้องอพยพไปหางานทำในเมือง ส่วนผู้เฒ่าทั้งหลายก็ต้องหันหลังให้แม่น้ำเช่นกัน บางคนอาจโชคดีที่โครงการฟื้นฟูอาชีพเข้ามาส่งเสริมการทำอาชีพใหม่ เช่น ทำไม้กวาดขาย บางคนต้องไปบุกเบิกที่ดินใหม่และโดนข้อหาบุกรุกป่าหรือที่สาธารณะ ตลอดจนว่าสามทศวรรษที่ผ่านมา คนหาปลาที่ปากมูลได้ประท้วงเรียกร้องต่อรัฐบาลให้ฟื้นฟูปริวิถีชีวิตและแม่น้ำมูล แต่รัฐก็จ่ายค่าชดเชยเพียงเล็กน้อย สิ่งที่คนหาปลาที่ปากมูลสูญเสียไปจากการสร้างเขื่อนปากมูล ไม่ใช่มีเพียงแค่อาชีพประมง แต่คือ “ศักดิ์ศรี” ที่เคยมี และ “สุขภาพทางจิตวิญญาณ”

สุขภาพทางจิตวิญญาณของชาวประมงพื้นบ้านชายฝั่งทะเลอันดามัน

งานวิจัยมหาลัยเล เป็นงานวิจัยที่ผู้เขียนทำร่วมกับชาวประมงพื้นบ้านบริเวณชายฝั่งทะเลอันดามัน จังหวัดกระบี่ ชุมชนชาวประมงพื้นบ้านบริเวณนี้ มีทั้งชาวไทยพุทธ มุสลิม และกลุ่มชาติพันธุ์อุรักลาโว้ย กลุ่มชาวประมงเหล่านี้จะได้รับผลกระทบจากการสร้างโรงไฟฟ้าถ่านหินและท่าเทียบเรือถ่านหิน รวมทั้งเส้นทางการเดินเรือขนถ่ายถ่านหินจากประเทศอินโดนีเซีย

งานวิจัยมหาลัยเล พบว่า บริเวณนี้มีความหลากหลายทางศาสนาและวัฒนธรรม และอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ รวมทั้งเป็นสังคมพหุวัฒนธรรม ที่อยู่ร่วมกันและพึ่งพากันมานานับร้อยปี

ในมิติสุขภาพทางจิตวิญญาณ งานวิจัยมหาลัยเล พบว่า ชุมชนบริเวณชายฝั่งทะเลอันดามันมีความรู้ต่อธรรมชาติ ทั้งในเรื่องของพื้นที่ทั้งที่เป็นบริเวณคลองและป่าชายเลน และชนิดพันธุ์สัตว์น้ำ จากการใช้

ความรู้ท้องถิ่นในการเก็บข้อมูล พบว่า บริเวณนี้มีระบบนิเวศที่มีความสลับซับซ้อน ซึ่งมีทั้งคลอง หาด อ่าว แหล่งหญ้าทะเล และมีความอุดมสมบูรณ์มาก โดยพบชนิดพันธุ์ต่าง ๆ ที่ชาวประมงพึ่งพาในการดำรงชีวิต กล่าวคือ มีปลา 193 ชนิด หอย 63 ชนิด หมึก 5 ชนิด ปู 18 ชนิด กุ้ง 22 ชนิด ปลิงทะเล 2 ชนิด แมงกะพรุน 2 ชนิด สาหร่ายทะเล 2 ชนิด นอกจากนั้น ชาวประมงพื้นบ้านยังมีความรู้ที่ลึกซึ้งเกี่ยวกับภูมิอากาศ โดยเฉพาะ น้ำ ลม และเมฆ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของระบบนิเวศชายฝั่งทะเล และชาวประมงพื้นบ้านได้ใช้ความรู้เหล่านี้ในการออกทะเลเพื่อทำประมงเพื่อเลี้ยงชีพมีรายได้ทางเศรษฐกิจ และการเดินเรือในชีวิตประจำวัน (ไชยณรงค์ เศรษฐเชื้อ 2559)

คนที่ลงมามากินบริเวณคลองและชายฝั่งทะเลยังรวมถึง “คนดอน” หรือชาวบ้านที่อยู่ห่างไกลจากชายฝั่งทะเล แต่เดินทางไกลมาเพื่อทำประมง โดยที่ไม่มีเรือ มีแต่เครื่องมือง่าย ๆ เช่น อวนขนาดเล็ก คราด สำหรับคราดหอย และถุงหรือภาชนะสำหรับใส่สัตว์น้ำ ที่ผู้เขียนเรียกว่า “ชาวประมงมือเปล่า” สัตว์น้ำที่ได้นอกจากนำไปเป็นอาหารในครอบครัวแล้ว ยังนำไปเป็นของฝากให้กับญาติพี่น้อง เพื่อนบ้าน ตามระบบเศรษฐกิจเชิงศีลธรรม

บริเวณที่เป็นแหล่งหาหอยที่สำคัญของคนบริเวณนี้และ “คนดอน” คือ หาดหอยบริเวณเกาะหม้อ หาดแห่งนี้มีหอยหวานชุกชุม นอกจากมีชาวบ้านในชุมชนทุ่งสาครและชุมชนใกล้เคียงมาหาหอยที่นี้แล้ว ยังมีชาวบ้านจากอำเภอเขาพนม อำเภอเมืองกระบี่ อำเภอคลองท่อม รวมไปถึงชาวบ้านจากสุราษฎร์ธานี ที่มาหาหอยที่นี้

ในการจัดการทรัพยากรบริเวณชายฝั่งทะเล ชาวประมงพื้นบ้านมีกฎเกณฑ์กติกาที่ไม่ใช้เครื่องมือทำลายล้าง ไม่จับสัตว์น้ำที่มากเกินไปขนาด (over fishing) มีกิจกรรมการอนุรักษ์และฟื้นฟูป่าชายเลนและหญ้าทะเลบริเวณชายฝั่งทะเล

ขณะที่โลกทัศน์ของชาวประมงพื้นบ้านเป็นโลกทัศน์ที่เคารพอ่อนต่อธรรมชาติ โดยสะท้อนให้เห็นจากการให้ความหมายต่อธรรมชาติ การจัดพิธีกรรมต่าง ๆ และวิถีปฏิบัติ ดังเช่น ชาวอูรักลาโว้ยที่บ้านสังกะอู้ เกาะลันตา มีความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหนือธรรมชาติ โดยเชื่อว่าธรรมชาติทุกอย่างมีเจ้าของ ไม่ว่าจะเป็นดิน ต้นไม้ ทะเล รวมถึงมนุษย์ อีกทั้งมีความเชื่อเกี่ยวกับบรรพบุรุษที่ล่วงลับไปแล้ว โดยเฉพาะความเชื่อเกี่ยวกับ “โตะ” หรือทวด ภายในชุมชนยังมีศาลบรรพบุรุษประจำหมู่บ้าน คือ ศาลโตะสุรีจันทร์ เชื่อว่าโตะสุรีจันทร์เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่คอยปกป้องคุ้มครองคนในหมู่บ้านให้ปลอดภัย ในวันขึ้น 1 ค่ำ เดือน 7 ของทุกปี ชาวบ้านจะทำพิธีบูชาโตะสุรีจันทร์ มีการนำของมาเช่น ไหว้ ได้แก่ ไข่ เป็ด อาหารต่าง ๆ โดยตัดหมูออกไปเนื่องจากคนเฒ่าคนแก่เชื่อว่าโตะสุรีจันทร์เป็นมุสลิม การจัดพิธีก็เพื่อบอกกล่าวต่อบรรพบุรุษให้ช่วยปกป้องคุ้มครองลูกหลาน หากลูกหลานมีปัญหาเกี่ยวกับการปฏิบัติตัว โตะหมอกก็จะแก้ไข โดยการขอโทษโตะสุรีจันทร์ จากนั้นจะมีเล่นดนตรีวงรำมะนาและร้องรอนแง้ ผู้ที่มาร่วมงานก็จะร่วมรำ ชาวอูรักลาโว้ยถือว่าใครที่มาร่วมรำวงเป็นการได้บุญอีกด้วย

พิธีที่สำคัญอีกพิธีหนึ่งของอูรักลาโว้ยคือ พิธีลอยเรือ จัดในวันขึ้น 14 หรือ 15 ค่ำ และแรม 1 ค่ำ ของเดือน 6 และเดือน 11 ของทุกปี พิธีลอยเรือจะใช้เรือที่เรียกว่า “เรือประจักษ์” ทำจากไม้ระกำ ไม้ตีนเป็ด

และใช้ไม้ไผ่ตอกแทนตะปู ใช้มีดปลายแหลมเล่มเดียวทำ ตกแต่งด้วยดอกไม้ มีการจำลองคน เครื่องครัว รวมทั้งสัตว์ลอยไปกับเรือ การจำลองคนและมีเครื่องครัวลอยไปกับเรือก็เพื่อส่งวิญญาณบรรพบุรุษไปยังบ้านเกิดที่บรรพบุรุษของพวกเขาจากมานานแล้ว นั่นก็คือ “กุนงเงอไรย” ส่วนการจำลองสัตว์เพื่อลอยไปกับเรือก็เพื่อให้วิญญาณของสัตว์ที่เคยถูกฆ่าเป็นอาหารถูกปล่อยออกไปจากหมู่บ้าน การลอยเรือยังเป็นการสะเดาะเคราะห์ เพื่อให้หายจากการเจ็บไข้ได้ป่วยอีกด้วย

ชาวอุรักลาไวยยังมีโลกทัศน์ที่เชื่อว่าทุกสิ่งมีสิ่งเหนือธรรมชาติเป็นเจ้าของ โลกทัศน์ที่แสดงให้เห็นถึงการให้ความเคารพต่อสิ่งเหนือธรรมชาติ เช่น การทำประมง ชาวอุรักลาไวยจะขอปลาหรือสัตว์น้ำจากสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่เหนือธรรมชาติก่อน

เมื่อมีการสร้างเรือประมงลำใหม่ ก่อนนำไปออกทะเลหาปลา ชาวอุรักลาไวยจะประกอบพิธี “ปูย่าเล-ปูย่าลาไวยจ” ขณะที่ชาวมุสลิมจะประกอบพิธี “นุหรีนเรือ” ซึ่งคล้ายคลึงกัน นั่นก็คือ การทำบุญเรือใหม่และขอพรเพื่อให้เจอสิ่งที่ดี ไม่ให้เจอพายุรุมจม และคลื่นลมตอนออกเรือ

ข้อมูลดังกล่าวข้างต้นแสดงให้เห็นว่าชาวประมงพื้นบ้านมีความรู้ที่ลึกซึ้ง (intimated knowledge) เกี่ยวกับพื้นที่และชนิดพันธุ์ และมีโลกทัศน์ที่ให้การเคารพธรรมชาติ ทำให้ชาวประมงพื้นบ้านสามารถนำมาใช้ในการดำรงชีพ และดำรงวิถีชีวิตของการเป็นชาวประมงพื้นบ้านที่สอดคล้องกับธรรมชาติ ความรู้ที่ลึกซึ้งดังกล่าวยังสะท้อนให้เห็นถึงการมีสุขภาวะทางปัญญาหรือสุขภาวะทางจิตวิญญาณของชาวประมงพื้นบ้านบริเวณชายฝั่งทะเลอันดามัน จังหวัดกระบี่

สิ่งที่ผู้เขียนพบจากการลงพื้นที่ทำวิจัยมหาลัยเล คือ สุขภาวะทางจิตวิญญาณที่ชาวประมงพื้นบ้านหวงแหนและปกป้องไว้ ซึ่งมีความหมายมากกว่าการที่ทะเลและทรัพยากรเป็นฐานในการดำรงชีวิต และทำให้พวกเขาลุกขึ้นมาต่อต้านโครงการโรงไฟฟ้าถ่านหินและทำเทียบเรือขนถ่ายถ่านหินอย่างเข้มแข็ง

ชาวประมงพื้นบ้านคนหนึ่งที่เป็นผู้หญิงมีอายุคนหนึ่งที่ทำกมีเวลาว่างจะนั่งเรือออกไปตกปลาบริเวณคลองในป่าชายเลน การไปตกปลาของแม่เฒ่าไม่ใช่เป้าหมายเพื่อให้ได้ปลา แต่เพราะมีความสุขที่ได้มาตกปลาในคลอง แม่เฒ่าบอกผู้เขียนว่ารู้สึกผูกพันกับชายฝั่งทะเลบริเวณนี้เนื่องจากได้ใช้ชีวิตอยู่กับชายฝั่งทะเลมาตลอดชีวิต การทำลายทะเลและชายฝั่งทะเลจึงเท่ากับเป็นการทำลายจิตวิญญาณของแม่เฒ่า

ขณะที่ชาวประมงในชุมชนแหลมหิน ซึ่งได้รับผลกระทบจากการสร้างท่าเทียบเรือขนถ่ายถ่านหิน กล่าวกับผู้เขียนซึ่งทำให้ผู้เขียนเข้าใจความหมายของสุขภาวะทางจิตวิญญาณที่ชัดเจนมากยิ่งขึ้น นั่นก็คือ บอกว่า การมีอาชีพประมงเป็นอาชีพที่มีศักดิ์ศรีเพราะได้ใช้ความรู้ที่มีในการหาเลี้ยงชีพ ไม่ต้องไปเป็นลูกจ้างใคร แม้หน่วยงานเจ้าของโครงการจะเสนอว่า หากมีการสร้างโรงไฟฟ้าถ่านหิน ก็จะรับพวกเขาเข้าไปทำงาน แต่งานที่จะทำได้คืองานที่ใช้แรงงาน เช่น เป็นคนสวน หรือยาม และยังมีศักดิ์ศรีเพราะต้องเป็นลูกน้องเขา คำว่าศักดิ์ศรีของชาวประมงพื้นบ้านจึงผูกโยงกันระหว่างความรู้ที่มีต่อธรรมชาติ ความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติ และการที่ชาวประมงพื้นบ้านใช้ความรู้นั้นเพื่อดำรงชีพและสามารถเข้าถึงทรัพยากรธรรมชาติ ซึ่งถือว่าเป็นสุขภาวะทางจิตวิญญาณ และสุขภาวะทางจิตวิญญาณจะหายไปหากธรรมชาติถูกทำลายและต้องเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิต

ภาพประกอบ 3 คนตอนที่เป็นชาวประมงมือเปล่า ที่อยู่ห่างออกไปจากชายฝั่งและเดินทางมาหาหอยบริเวณ
คลองชายฝั่งทะเลอันดามัน

ภาพประกอบ 4 “โต๊ะสักกาอู๋” สิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ชาวอุรักลาโว้ยจเกาะลันตาใช้เป็นที่ยึดเหนี่ยวทางจิตวิญญาณ

สรุปผล

บทความนี้ได้อธิบายให้เห็นถึงสุขภาวะทางจิตวิญญาณของคนชายขอบ โดยวิเคราะห์จากงานวิจัยไต้หวัน แม่มูล การกลับมาของคนหาปลา และงานวิจัย อันดามัน : นิเวศวิทยาพื้นบ้าน การเมืองเรื่องความรู้ และความเป็นธรรมทางสังคมด้านสุขภาวะ ซึ่งผู้เขียนได้มีส่วนร่วมทางสังคมกับชุมชนที่ทำวิจัยทั้ง 2 เล่ม และการใช้แนวคิดความรู้ท้องถิ่นด้านสิ่งแวดล้อมเชิงวัฒนธรรมที่ให้ความสำคัญกับโลกทัศน์ต่อธรรมชาติของผู้คน ผนวกกับนิยามสุขภาวะทางจิตวิญญาณ พบประเด็นสำคัญ คือ งานวิจัยไต้หวันทั้ง 2 เล่ม แม้ว่าไม่ได้มีเป้าหมายเพื่อศึกษาสุขภาวะทางจิตวิญญาณ แต่ก็พบว่า คนหาปลาที่ปากมูลและชาวประมงพื้นบ้านบริเวณชายฝั่งทะเลอันดามัน จ.กระบี่ ล้วนแต่เป็นคนชายขอบ มีสุขภาวะทางด้านจิตวิญญาณที่สะท้อนออกมาผ่านความรู้เกี่ยวกับโลกทัศน์ที่พวกเขาให้ความหมายต่อธรรมชาติ และสัมพันธ์กับความรู้เกี่ยวกับพื้นที่ ชนิดพันธุ์ ความรู้เกี่ยวกับการจัดการทรัพยากร และความรู้เกี่ยวกับสถาบันทางสังคมในการจัดการทรัพยากร ในกรณีของเขื่อนปูลู พบว่า เมื่อแม่น้ำมูลที่คนชายขอบพึ่งพาในการดำรงชีวิตถูกทำลาย จิตวิญญาณของชาวปากมูลก็ถูกทำลายไปด้วย ในกรณีของโครงการโรงไฟฟ้าถ่านหินและท่าเทียบเรือถ่านหิน จังหวัดกระบี่ ซึ่งจะกระทบต่อธรรมชาติและวิถีชีวิตของคนชายขอบ และถูกต่อต้านจนโครงการไม่อาจเดินหน้าได้ การต่อต้านนั้น ยังมาจากการที่ชุมชนชาวประมงพื้นบ้านหวงแหนธรรมชาติที่พวกเขาพึ่งพา และความต้องการที่จะรักษาจิตวิญญาณของพวกเขาไว้

ในเชิงแนวคิดทางทฤษฎี ผลที่ได้จากงานวิจัยทั้งสองฉบับสอดคล้องกับแนวคิดสุขภาวะทางจิตวิญญาณที่ผู้เขียนได้กล่าวมาในต้นบทความนี้ แต่อย่างไรก็ตาม สิ่งสำคัญก็คือ การจะเข้าใจสุขภาวะทางจิตวิญญาณได้ก็ต้องอาศัยความรู้ท้องถิ่นด้านสิ่งแวดล้อมเชิงวัฒนธรรมด้วย หากขาดการให้ความสำคัญกับความรู้ท้องถิ่นด้านสิ่งแวดล้อมเชิงวัฒนธรรมก็อาจจะไม่เข้าใจสุขภาวะทางจิตวิญญาณได้ การที่แนวคิดความรู้ท้องถิ่นด้านสิ่งแวดล้อมเชิงวัฒนธรรมให้ความสำคัญกับความรู้เกี่ยวกับธรรมชาติในระดับต่าง ๆ ของกลุ่มคน เช่น ความรู้เกี่ยวกับพื้นที่และชนิดพันธุ์ ความรู้เกี่ยวกับการจัดการ ความรู้เชิงสถาบัน และโลกทัศน์ ทำให้เราเห็นความรู้ที่ลึกซึ้ง (intimated knowledge) ของกลุ่มคน หากเปรียบเทียบแนวคิดนี้กับแนวคิดด้านนิเวศวิทยาอื่นๆ โดยเฉพาะแนวคิดนิเวศวิทยาแนวลึก (deep ecology) เนื่องจากนิเวศวิทยาแนวลึกมีลักษณะของการเป็นปรัชญา จากการที่นิเวศวิทยาแนวลึกมีทัศนะที่ปฏิเสธการแยกมนุษย์ออกจากธรรมชาติ การมองว่าธรรมชาติไม่ได้มีไว้เพื่อให้มนุษย์ใช้ประโยชน์ แต่ธรรมชาติมีคุณค่าในตัวมันเอง มนุษย์ไม่มีสิทธิ์ในการทำลายธรรมชาติ นิเวศวิทยาแนวลึกจึงมุ่งไปที่การเรียกร้องสิทธิของธรรมชาติ เช่น สิทธิของสัตว์ที่จะไม่ถูกรบกวนหรือฆ่า (โปรดดู Devall and Session, 1994; Naess, 2005; ประเวศ อินทองปาน, 2553)) แม้ว่านิเวศวิทยาแนวลึกกล่าวถึงโลกทัศน์ของมนุษย์ที่มีต่อธรรมชาติ แต่ไม่ใช่แนวคิดทฤษฎีทางสังคมศาสตร์ที่จะนำมาใช้ในการสร้างกรอบแนวคิดในการเก็บและวิเคราะห์ข้อมูลความรู้ต่อธรรมชาติของกลุ่มคนที่ความรู้ต่อธรรมชาติหลายระดับดังเช่นแนวคิดความรู้ท้องถิ่นด้านสิ่งแวดล้อมเชิงวัฒนธรรม แต่นิเวศวิทยาแนวลึกเหมาะสำหรับใช้ในการวิเคราะห์วรรณกรรม การวิเคราะห์ความคิดของขบวนการเคลื่อนไหวทางสิ่งแวดล้อม เช่น สิทธิของธรรมชาติ หรือการวิเคราะห์ปรัชญาของศาสนาต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับธรรมชาติ เช่น งานของประเวศ อินทองปาน (2553)

เป็นต้น

ในเชิงนโยบาย บทความนี้ ชี้ให้เห็นว่า วิธีวิทยาวิจัยไทบ้านที่ให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างรัฐกับชุมชน และชุมชนจำเป็นต้องมีข้อมูลในการต่อรองกับรัฐ ทำให้สามารถเข้าถึงความรู้ของกลุ่มคนที่ได้รับผลกระทบหรือจะได้รับผลกระทบจากโครงการขนาดใหญ่ได้ง่ายขึ้น เนื่องจากชุมชนเห็นความสำคัญของความรู้ที่จะนำไปต่อรองกับรัฐที่อ้างความรู้แบบวิทยาศาสตร์ กล่าวอีกนัยหนึ่ง งานวิจัยไทบ้านคืออาวุธของผู้อ่อนแอ (weapon of the weak) นอกเหนือจากการต่อรองด้วยมวลชน เช่น การเดินขบวน ชุมนุมประท้วง ซึ่งอาจไม่มีพลังเพราะอำนาจน้อยกว่า

ผู้เขียนจึงเสนอว่า การดำเนินโครงการขนาดใหญ่ของรัฐที่อ้างความชอบธรรมว่าเพื่อการพัฒนาและอ้างชุดความรู้วิทยาศาสตร์แบบห้องทดลอง ซึ่งกระทบหรือจะกระทบต่อคนชายขอบ ไม่มีการศึกษาสุขภาพ โดยเฉพาะมิติของสุขภาพทางจิตวิญญาณ บทความนี้ จึงเสนอว่า ในการพิจารณาตัดสินใจโครงการขนาดใหญ่ที่จะกระทบต่อชุมชน จะต้องมีการประเมินผลกระทบสุขภาพทางด้านจิตวิญญาณ และต้องเคารพสิทธิทางจิตวิญญาณของผู้ที่จะได้รับผลกระทบด้วย ขณะที่การทำวิจัยไทบ้านสามารถสร้างพื้นที่ทางสังคมให้กับคนชายขอบที่ไร้อำนาจในการต่อรอง เนื่องจากการทำวิจัยไทบ้านทำให้ชุมชนมีหลักฐานชุดความรู้ในระดับต่าง ๆ รวมถึงความรู้เกี่ยวกับสุขภาพทางจิตวิญญาณ ชุดความรู้ดังกล่าวคือหลักฐานสำคัญและควรมีการเผยแพร่ในวงกว้างเพื่อที่จะทำให้สังคมและผู้ที่มีอำนาจในการตัดสินใจเข้าใจว่าเหตุใดชุมชนจึงคัดค้านโครงการขนาดใหญ่ ไม่ใช่มองแบบง่าย ๆ ว่าชุมชนเป็นพวกต่อต้านการพัฒนา

ขณะที่ในเชิงของการตัดสินใจเกี่ยวกับโครงการขนาดใหญ่ที่รัฐอ้างว่าการทำรายงานการประเมินผลกระทบสิ่งแวดล้อม (EIA) หรือมีการจัดทำรายงานการประเมินผลกระทบสิ่งแวดล้อมและสุขภาพ (EHIA) และขั้นตอนการจัดทำรายงานมีกระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชนแล้ว แต่แท้ที่จริงยังมีปัญหาหลายประการที่ประชาชนไม่มีส่วนร่วมอย่างแท้จริง ดังนั้น รัฐจึงควรจัดให้กระบวนการจัดทำรายงานทั้ง 2 ลักษณะควบคุมโดยองค์กรอิสระ มีการยอมรับความรู้ประเภทอื่นนอกเหนือจากความรู้แบบวิทยาศาสตร์ และควรสนับสนุนให้ผู้ที่จะได้รับผลกระทบจัดทำวิจัยไทบ้าน และให้ผู้ได้รับผลกระทบได้นำเสนอผลการศึกษาเพื่อคานกับความรู้อันที่ปรึกษาที่จ้างโดยเจ้าของโครงการ และจะต้องนำความรู้นี้เข้าไปสู่กระบวนการตัดสินใจด้วย ซึ่งจะทำให้เกิดกระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชนอย่างแท้จริง

รายการอ้างอิง

- การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย. 2557. *รายงานการวิเคราะห์ผลกระทบสิ่งแวดล้อม (รายงานหลัก) โครงการท่าเทียบเรือบ้านคลองรั้ว*. จัดเตรียมโดย บริษัท ทีเอ็ม คอน ซัลติง เอ็นจิเนียริง แอนด์ แมเนจเม้นท์.
- คณะนักวิจัยไทบ้าน สมัชชาคนจน กรณีเขื่อนปากมูล. 2545. *แม่มูน การกลับมาของคนหาปลา*. เชียงใหม่ : วนิดาเพรส.
- คณะนักวิจัยไทบ้านราศีไศล. 2548. *ราศีไศล : ภูมิปัญญา สิทธิ และวิถีแห่งป่าทามแม่น้ำมูน*.

- เชียงใหม่ : วนิดาเพรส.
- ไชยณรงค์ เศรษฐเชื้อ และรัฐพล พิทักษ์เทพสมบัติ บรรณาธิการ. 2548. *นิเวศวิทยาและประวัติศาสตร์ ป่าปung ป่าทามลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง*. เชียงใหม่ : วนิดาเพรส.
- ไชยณรงค์ เศรษฐเชื้อ. 2559. *อันดามัน : นิเวศวิทยาพื้นบ้าน การเมืองเรื่องความรู้ และความเป็นธรรมทางสังคมด้านสุขภาพ*. กรุงเทพฯ : แผนงานความมั่นคงด้านสุขภาพ สถาบันวิจัยสังคมจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ประเวศ อินทองปาน. 2553. “การเปรียบเทียบนิเวศวิทยาในพุทธปรัชญากับนิเวศวิทยาแนวลิคตามทัศน์ของอาร์เน แนนส์”. *วารสารมนุษยศาสตร์*. 17(2) : 71-88.
- สัณฐิตา กาณจนพันธ์. 2554. *ความคิดสีเขียว วาทกรรมและการเคลื่อนไหว*. พิมพ์ครั้งที่ 1. เชียงใหม่ : สถาบันวิจัยสังคม คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- Berkes, Fikret. 1999. *Sacred Ecology : Traditional Ecological Knowledge Management*. Philadelphia and London: Taylor and Francis.
- Chinarong Sretthachau. 2006. *The Return of fish, River Ecology and Local Livelihoods of the Mun River : A Thai Baan (Villager’s) Research*. Oxfam America : Southeast Asia Rivers Network.
- Devall, B. and Session, G. 1994. “Deep Ecology”. In L.P. Pojman. ed. *Environmental Ethics : Reading in Theory and Application*. Pp. 113-117. Boston : Jones and Barlett.
- Naess, A. 2005. “The Basics of Deep Ecology”. *The Trumpeter*. Vol. 21. Pp.61-71. November.
- World Commission on Dams. 2001. *Dams and Development : A new framework for decision-making*. London: Earthscan Publications.